

Németh László regényeinek romániai megjelenése alkalmából

Németh László

Mindig szívesen fordultunk azok felé, akiknek a homlokán a nyugtalanság csillaga ég. S a Németh Lászlóén igen feltűnően.

GAÁL GÁBOR (1936)

Németh László, a fáradhatatlan figyelő, tanú és eszmélő, négyévtizedes munkásságában, miközben személye, élete, magatartása maguk is művé váltak, az önmagát feszítő egyéniség igazságkeresésében, küzdelmeiben sokféle és sokféleképpen kutatta azt, amit gyökös értelemmel üdvösségnek és gyülekezetnek nevezett. Az üdvösség az erkölcs. Erkölcs az írás is. A gyülekezet ennek az erkölcsnek a többi emberrel való közös gyakorlása. Németh, az idea-ember — művei dandárjában felmutatott „példaéleteiben” — az erkölcs megtalálásában látta az élet legmélyebb filozófiai célját. És ezért volt az mindig öngyötrő, gyakran Don Quijote-i, gyakran kihívóan prófétikus szerepvállalás: ezért volt a harc. A

harc és a kudarc is. „Az írás arra való, hogy az üdvösség útján kalauzoljon: a kárhozat kelepccéjébe esettet csak szálni vagy megvetni szabad, s nem vele jajgatni. Én ezt a csak győzelemre néző keménységet ma is jogosnak tartom.” Így szolt az egyik hitvallás. S íme, a ráfelelő ige: „Ha megnézem, mit alkotott ez a küzdelem: sokszor én is visszahorkanok korbácsolomra. Maga a küzdelem, ez volt az én egyetlen igazi alkotásom. Amit írtam: egy-két keserves nyom. Naplóim egyetlen oldala, lehet, többet mond róla, mint mindaz, amit idáig publikáltam.” Élete delén sóhajtott így föl, a történelem keserves óráján, 1942-ben.

A rákövetkező negyedszázad nemcsak kikerekítette a képet, hanem feleletet is adott az író keserű sóhajára. Más, igazabbat! Naplóit nem ismerjük, de mintegy hatvan kötete a legtágabb ívű és öblű vallomások egyike, melyet önvalló korunk ismer. Minden műve változó műfajok álrühájába bujtatott esszé. Kísérlet, montaigne-i értelemben, melynek „célja túl van anyagán, mindig valami érdekű és érvényű elvet akar győzelemre vinni, amelynek a téma csak csatateré.” Éppen ez teszi lehetővé, hogy a szellem minden tájait bejárt felfedező és térképező vállalkozásait néhány szótárából kölcsönzött s visszavetített kulcsfogalom segítségével, egységes nézőpontból áttekinteni és értékelni tudjuk. Ahhoz sem kell különösebb filológiai természetmunka, hogy a lassan egyre zártabbá váló Németh László-i életművet szerves egészsként lás-

suk, melyben egy minőségében is rendhagyó és kiemelkedő gondolkodói és művészi koordinátarendszer válik megkapó valósággá. Az össz-alkotás, műfaji osztottságra való tekintet nélkül, lappangva ismétlődő, önmagát változó és magasabb fokon reprodukáló törekvések, problémák és megoldások tárháza. A gondosabb búvárlás kristályszerkezetek rácsrendszerére emlékeztető teljességű kapcsolásokat is megfigyelhet. És egy meglepő sajátosságot, azt, hogy a húsz-huszonöt éves író fejében ingerként, csiraként, tervként, modellként, potenciálisan minden későbbi alkotása készen volt.

Németh László személyes életrajza, melyet lelkében mindenkor véget nem érő pokoljárásnak érzett — „egy nagy összeroppanás előérzete: múzsáim közül mindig a legsarkallóbb volt“ (s borúlátását gyakran az élet és történelem lehetőségeire is ráborította) —, hatvanhat megélt év távlatából, ha nem is volt kegyes, túlságosan kegyetlen sem volt. Nemrég, pályája csúcán, talán szépitve is a múltat, vallotta: „Egyáltalán nem voltam olyan boldogtalan, mint azt egy jövőző irodalomtörténész gondolhatná“. S talán így is volt. Mert a fátum nemcsak Nagybányán ringatott bölcsőjébe tette a különleges tehetség minden adományát, gondja volt arra is — noha az embert és művészt néha teherbíró képessége s „rémlátó“ képzelete határaiig sarkantyúzta —, hogy ereje legyen minden újabb kudarc, bukás, betegség után talpra állni, tervezni, terveit valóra váltani. És most, amikor életművéhez Goethe nevére kapcsoljuk jelzőként, nem pusztán a terjedelemre utalunk, hanem a mű sokoldalúságára és egyetemességére is.

Németh László a század egyik nagy beolvasztója. Művelődési és irodalomtörténeti, műfaji és műfajelméleti fejezetek férnek el neve alatt. Szemléletében egy egész, sajátos és mégis közérdekű világ feszengett, és épült fel, telve is ellentmondásokkal, szülve is ellentmondásokat. Alkata révén mindig szenvedett. Értelmével legyűrte s alkotássá alakította szenvedéseit. Szerepek, pózok, heccok, hajszák buktatóin átjutva, korunk kritikáján mérve, ma már egyre világosabban áll előttünk életműve és alakja.

*

A newtoni első lökést pályáján a *Nyugat* novellapályázata adta. Menyasszonya unszolására beküldött, nagyanyja halálát, parasztrokonai perpatvarkodását leíró elbeszélése, a *Horváthné meghal*, háromszáz pályamunka közül első díjat nyert (1925). A huszonnégy éves fiatalember, felbuzdulva a sikeren, harminc oldalas levelet írt a személyesen nem ismert Osvát Ernőnek. Ebben jelenti be szándékát és igényét egy akkor különösnek tűnő, a pálya egésze felől tekintve érthető misszióra: „Félek, hogy csalódní fognak bennem. Én nem vagyok tiszta művész, s nem akarok csak művész lenni. Mi szeretnék lenni? Író? Tudós? Talán nevetségesen hat, ha leírom: a magyar szellemi élet organizátora.“

Jellegzetes indulás, alapvető, sőt maradandó vonása a portrénak. A szerep késsen van, csak tartalommal kell feltölteni. A művész, aki nem akar csak művész lenni, szakadatlanul ír. Nemcsak a *Nyugatban* jelenik meg verse, a *Mezőföldi táj*, de a *Napkeletben* és a *Protestáns Szemlében* is. Sőt, még tíz évvel később is, néhány nagy versíró roham után, ismét felszakad benne a lírai véna. A *Bűn* című regénye problémavilágához közelítő *Új házra* költeményt a *Tanúban* jelenteti meg. Búvópatak-létben bár, de a novellista is tovább működik. A *Protestáns Szemle* közli éveken át Lelkes László elbeszéléseit. A regényírónak is háta mögött már — máig is kiadatlan — gyerekkori regénye, az *Akasztófavirág*. E néhány utalás önmagáért beszél: minden műfaj birtokában van. Az esztéta *Az Ady-vers genezisében* vizsgáz-

tatja analitikus stilszta képességeit, miközben az *Erő* című ifjúsági lapban az irodalomtörténész csiszolja szerszámain. Az orvos is leteszi a szaktudomány asztalára a maga obulusát. *Új szempontok a status praesens felvételéhez* címen ír tanulmányt.

Míndez kiegészítése, belülről való gazdagítása a vállalt szerepnek. Hiszen az Osvátnak írt levél tulajdonképpen a magyar irodalom ötvenéves tervét posztulálta. Ennek megvalósításán a kritikus munkálkodik.

Ha a kritika igazi próbája a „jelenlét“, tehát az, hogy már a születés pillanatában a jövődő távlatába és fejlődésvonalába tudja mint lehetőséget elhelyezni a művet és alkotót, Németh László a legérzékenyebb magyar kritikusok egyike. Utóbb, a *Készülődés* két kötetében kiadott fiatalkori tanulmányai javarészt ma is töretlenül helytállóak. Az organizátort szolgáló kritikus az irodalom önkormányzatát követeli, és sorjázó bírálatokban egy széles tábornak, irodalomtörténetileg a *Nyugat* második nemzedékének s a későbbi népieknek töri a szerkesztők és közvélemény bozótjait. „Nemzedék születik“ — a század magyar irodalmának legfényesebb nevei, Németh László szerető bábáskodása alatt.

A szervezőben viszont az idea-ember mocorog. Hogy mi az eszme, amiért egy szekértáborba szeretné vonni kortársait, már korán, 1926-ban megjelent — ítéleti részeiben később többször megkövetett — Móricz-tanulmányából kisejdíthetjük. A kritikus kérdése: hol van és ki az a szintetikus tehetség, akinek művén keresztül egy kis lélekszámú kelet-európai nép „betörhet“ Európába? A válasz keserű: a magyar művelődésből hiányzik az az átütő erejű tehetség, mely a magyar kereteken át tudná dobni magát-művét. A paradoxon: vannak nagy tehetségek — de kicsi az irodalom. A fogalmilag adható indok: a magyar irodalom, a társadalom elmaradottsága folytán, sajnálatos gondolat- és eszmeszegénységben szenved, és így mindig csak késvé tudta magát felküzdeni a korszerű gondolatok és feladatok magasára. Utóbb a történelemben is visszanyomozott választ egy igen alkalmatlan időpontban megjelent, hibáin túl eltorzítva értelmezett könyve, a Tanú-könyvtárban kiadott *Kisebbségben* (1939) igyekezett megadni. E mű, mely annyi vihart váltott ki, s a „hígmagyarság—mélymagyarság“ fogalompárral évtizedes félreértést zúdított szerzője nyakába, egyoldalú, szűk és merev szempontokat érvényesített a vizsgált anyagon.

A szerep a helyzetfelismeréssel kap konkrét tartalmat. A jelzett antinómia feloldására szólítja közös műhelybe nemzedéktársait. Ő maga a bezúdított gondolatok tömegével igyekszik egy magas és jövő szellemi határ felé terelni író társait. Egyebek mellett ez szorítja bele a tájékozódás óriási méretű kalandjába, a *Tanú* szerkesztésébe

1932-ben vagyunk. Németh mögött már egy furcsa nagy regény is komorkodik, a *Napkeletben* folytatásokban megjelent *Az emberi színjáték*. Ezenkívül első, vitathatatlan remeklése, a *Gyász* című regény, meg egy négyfelvonásos parasztdráma, a *Bodnárné*.

A *Tanú*, ez az egyszemélyes esszé-folyóirat (17 számának anyaga nagyjából megjelent *A minőség forradalma* hat kötetében) immár a higgadt megértést biztosító három évtizednyi távlatból nézve, nemcsak a reformerpolitikus és kutató ideológus Németh László tévedéseinek, kudarcainak, csalódásainak hú tükre — melyeknek részleges számbavételével már az 1935 nyarán befejezett *Magyarság és Európa* kötetben találkozhatunk! —, hanem imponáló szellemi erőfeszítés példája is.

A *Tanú* hasábjain megjelent írásokon, sereg részletkérdésen lehet és kell is vitakozni. De — sine ira et studio... És ez elsősorban Németh László politikai eszméire vonatkozik. Ma már vakság volna nem látni, hogy tévedései javarészt egy kor tévedéseinek részei voltak, azaz történelmi jellegűek. A művészt pedig saját

korában kell látnunk: utólag jóval könnyebb „okosnak“ lenni. A *Tanúban*, majd a *Válaszban*, melynek alapítója, szellemi atyja, szerkesztője ugyancsak Németh volt, sorskérdéseket vetett fel, s ezekre maga a történelem adta meg a választ, oldotta meg őket. Kevesen voltak, akik tisztán látták az utat.

Németh politikai koncepcióinak kialakítása a legégetőbb társadalmi problémák felmérésével kezdődött. Ezek a számbavételek, a maguk szociologikus pontosságával s a szemlélet radikalizmusával, ma is meglepnek. Azonban a sajátos délkelet-európai fejlődés, a társadalom bonyolult szerkezete és kusza osztályerővonalai, a fasizmus térhódítása, a polgári életforma válsága, a szocializmus átmeneti nehézségei, a harmincas évek értelmiségi tudatát ért külföldi ideológiai hatások együttesen, bár nem egyenlő mértékben, egy sok vonatkozásban sajátos, de hamis ideológia kialakításához vezették el Németh Lászlót. Már 1936 nyarán azonban, Gaál Gábornak adott, indulatos válaszában is szükségesnek látta leszögezni: „... a szocializmus minden követelését osztottam és osztom, s ha hivatalos képviselőivel hadakoztam, csak a nyolcvanas évek hozzátapadt szellemét igyekeztem e követelésekről ledörzsölni.“ Ez a vallomás viszont idézet; önmagát idézi Németh a *Korunk* szerkesztőjével polemizálva. Eredeti lelőhelye, az 1934-ben, a fasizmus megjelenésének másnapján kiadott *Ember és szerep* kötetben található meg. Azonban Németh László a szocializmust nem kötötte össze a marxizmussal. Kritikai tanulmányok tucatjai jelentek meg erről az ellentmondásáról, de mivel minden elmélet próbája a gyakorlat, inkább arra hivatkozzunk. Az 1956-os magyar októberi ellenforradalom napjain, a „harmadikutas“, balról sokszor joggal bíralt Németh László három írásban is (*Emelkedő nemzet, Pártok és egység, Nemzet és írók*) a szocialista vívmányok mellett foglalt állást.

Németh László 1945 után sem lett marxista. Ma sem az. Viszont, életének és művének ismeretében igazat kell adnunk marxista kritikuszainak (Erdei Ferenc, Mód Aladár, Sötér István, B. Nagy László, Bori Imre), akik pályáját lényegében pozitíve értékelve jutottak el ahhoz a megállapításhoz, hogy „ha van olyan magatartás, mely nem marxista alapon kívánja igenelni és elfogadni a marxizmuson alapuló szocializmust, úgy a Németh Lászlóét ilyennek kell tekintenünk“ (Sötér István megfogalmazása).

Természetesen e ténynek — főleg Németh pályájának felszabadulás előtti szakaszában — súlyos következményei voltak. Annak ellenére, hogy korfelmérése pontos és igaz volt, reformnézetei sereg denaturáló elemet szivtak magukba. Az a félelme, hogy nemcsak a fasizmus, hanem a tömegek történelmi érvényesülése is elnyomná az egyént és az egyéniséget, kétfrontos harcot nyitott. Ebben az eszmei meghatározottságban, nyilván számos tényező befolyására, alakul ki az a bizonyos sokat hangoztatott „harmadik út“-vonal, mely utóbb a népiek egy részének ideológiájává vált. Ez az elmélet szellemi tartalmában egy elképzelt szellemi magaslatra való vonulást jelentett, sőt „kivonulást“ hirdetett, s az elitnevelést ajánlotta illuzórikus-utópista megoldásként. A háború felé sodródó Magyarország zűrzavarában, sajnos, e nézetek egyre konkrétabb politikai töltéssel jelentkeztek, bizonyára függetlenül a szerző szándékaitól. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy a „tömeggé süllyedés“ elmélete, mely tudománytalanul összemossa a kapitalista és szocialista társadalmat, egy eléggé jellegzetes értelmiségi talajtalanlásnak és elszigetelődésnek is kifejeződése. Amikor Németh „minőségi szocializmust“ hirdet, tehát elsődlegesen szellemi forradalmat, politikailag egy ideális demokrácia ábrándképeiben képzelettel azt el.

Bizonyíték az Új Szellemi Front kudarca. Illyés Gyula a *Nyugatban*, 1933-ban széles visszhangot vert cikksorozatát tett közzé a magyarság pusztulásáról a Horthy-

rendszerben. Ezt a felmérést vitte tovább és egészítette ki reformeszméivel Németh a *Tanúban* és a *Válaszban* megjelent számos írása (*A reform, A magyar élet antinómiai* s előzőleg a *Debreceni Káté*). Ezekben eszmei alapot is teremtett egy irodalompolitikai mozgalom számára, mely országos megmozdulássá dagadt. Zilahy Lajosnak 1935 áprilisában megjelent két cikke már a kormány és a mozgalom közt igyekezett közvetíteni. Az írók néhány megbeszélésén maga Gömbös Gyula miniszterelnök is részt vett. Ekkor lett, rövid időre, Németh László is a magyar rádió egyik műsorszerkesztője. Az alaphiedelem a „felülről” jövő társadalmi reformok várába kapaszkodott. A kérdés sereg íróit szólaltatott meg. Németh első cikke óvatkodó, de várakozó álláspontot tükröz. A második már csalódást, kiábrándulást. A *Magyarság és Európában* már a kudarc mérlegét állíthatja fel: „Eljutottunk végre a kórisméig, szétfutott a beteg országon a gyógyítás szándéka, a gyógyulás reménye, s mi lesz az egészből? Korteszelszó, két dudás közül az egyik hátán bot. A helyzet siváran változatlan.“ A *Tanúban* (*Mi történt*) még keserűbb a hangja, a Nagyidához asszociált kudarcot értékelve. Ekkor adja ki önmagának a jelszót: visszavonulni a „külső körről a belső körre“, a „sziget“-re, miután „remény nélkül reménykedett“. Többet ilyen intenzitással, naivsággal és optimizmussal nem fogja magát belevetni a közéleti harcokba, melyeknek visszavonhatatlanul a peremére szorult. De mint Gaál Gábor akkor írta, a reformfronton elesett Németh László mindig és újra talpra tudott állni mint művész.

*

Közhely, hogy egy gondolat értéke nemcsak abban van, amit kimond, hanem abban is, amire példát ad, és amerre utat mutat. Innen nézve, és a manapság világszerte fodrozódó „két kultúra“-vita szellemi pergőtüzében kell rájönnünk arra, hogy a *Tanú* műhelyében jelentkező totalitásigény egy később égetővé vált problémára nemcsak keres, hanem ad is választ. A *Tanú* ihletője a tájékozódás igénye. Műfaja az esszé, a „nyilvános tanulás műfaja“. Formája: a szerzőnek önmagával folytatott tanácskozása, melyhez mindenkit meghív. A cél: önmagában és a világban van. Erosza: a tanítás szenvedélye.

Átcserkészve a tizenhét számot, meghökkenünk a bejárt terület nagyságán, sokszínűségén, legjobb eredményeiben a feltárt világ mélységein is. E folyóiratban jelenik meg első ízben Németh kemény társadalomkritikája, a *Villámfénynél* című dráma, részlet a *Bűnből* (*Rossz lelkiismeret*), nagy útirajzai, köztük a teljes számot elfoglaló *Magyarok Romániában* legszebb példája annak, hogy egy nacionalizmustól megfertőzött időszakban hogyan ápolta Németh a kelet-európai népek testvériségét. De a *Tanú* a lelőhelye legszebb tanulmányainak, örzi egy tervezett Európa-történet rész munkálatait, s ugyanitt töri át az irodalomközpontúság hanghatárát a természet-tudományos érdeklődés, a lassan kibontakozó modern enciklopedizmus irányában. Németh seregnyi tanulmányban figyelmezteti kortársait a biológia, asztronómia, elméleti fizika, csillagászat, kísérleti orvostudomány, lélektani iskolák, művelődésbölcséletek legújabb eredményeire. Hogy milyen izgalmasan jelenkori ez az „éber, mindig ugrásra kész, a szó galileista értelmében vett tudós szellem“ — azt csak a későbbi művek visszahulló fényében tudtuk méltóan és érdemben felmérni.

A *Tanú* műhely volt. A szintetikus műveltség lehetőségét bizonyító erőfeszítés gyönyörű kilombosodása. És ez a „műhely“ felsorolhatatlan változatokban, alakban és megvalósulásban kulcsfogalomná vált abban az egységben, amit mi ma Németh László nevéhez kapcsolunk. Minőségi megismerésre törő enciklopedizmusában egy messzemutató megfontoltság és egy nagy szenvedély követel és kap hangot, teret. Az idea, mely keresztül-kasul járja Németh életét és munkásságát, tulajdonképpen vé-

dekezés a munka egyoldalúsága, mechanizálódása és az elidegenedés ellen. Minden, akár a legsablonosabb elfoglaltságban is egy laboratórium lehetősége lappang, tanítja Németh, ha az ember saját szenvedélyével színezi azt át. De nem arról van szó, hogy egy íróasztal arról álmodik: a világnak milyennek kellene lennie. Sokkal többről, mert személyes életével, munkáival az idea-teremtő példát is ad: valahogy így kell csinálnod!

Horthy országában az egykéről, a kipusztulásról cikkeznek a legjobbak. Németh — „programból” — fészekalja gyerekből álló családot teremt maga köré (hat született, kettő meghalt). Gyermekai, mint minden „vállalkozása” — maguk is könyvvé válnak. Az író, az orvos, a lélektanész és a tanulmányíráson edzett analitikus fognak össze a személyes, de apai elfoglaltságtól ugyancsak mentes portrékban. A kislányok kacagása alól lélektani felfedezések, pedagógiai igazságok görögnek elő.

Az iskolaorvos az alkattani elméletek nyomait viselő, általa „életteni statisztikának” nevezett módszerrel a belsőelválasztású mirigyek működésének a serdülőkre gyakorolt hatását, ezzel összefüggéseit vizsgálja, s válik egy később kibontakozó tudományág, a biometria előfutárává és úttörőjévé. Sőt, az első lépéseket is megteszi, az ugyancsak a második világháború után kibontakozó „pszichológiai statisztika” felé is. A *Medve utcai polgári* (első megjelenés 1937) lapjain jelentkező harmadik tudományos felfedezés, az osztály mint mikroszociológiai csoport vizsgálata függvény-módszerrel, az ún. szociometria első ösvényverései közé tartozik.

Ez a sokoldalú, páratlan intuícióval s műveltséggel társuló érdeklődés növeszti nagyra e sokfeladatú műhelyben a „kísérletező ember” rokonszenves alakját. A kísérletek a valóság pontos felmérésére irányulnak, anyagában vagy jelenségeiben, szellemükben pedig a humán és a természettudományos kultúrát összefogó, beolvasztó világkép és valóságérzékelés kialakítására törnek. E műhely mintadarabjait megtaláljuk a *Sajkódi esték* (1961) és a *Kísérletező ember* (1963) című kötetekben. Nemcsak a tudománytörténész vizsgáljuk egyre magasabb fokon minden tárgyából, hanem a pedagógus is voksol, jövőbe vetett pillantással. Egyik, a Péti Nitrogén Művekben 1961-ben tartott előadásában (*Ha most lennék fiatal*) olvashatjuk ezt a szívgyönyörködtető vallomást: „Ha távozóban egy más bolygón megkérdenék, mi volt a földi élet legnagyobb öröme: a tanulást mondanám. Nem azt, melynek a végén egy vizsga áll, hanem amit az ember kíváncsiságból, kirándulásként tett egy új nyelvbe, az azon át megközelíthető világba, egy új tudományágba, munkakörbe. S ha utána azt kérdeznék: mi az, amiért a földet a történetek után is sajnáltam itthagyni: azt mondanám, hogy olyan korból s olyan országból jöttem, amelyben a tanulás alkalmasság s a hozzávaló kedv együtt és rendkívüli mértékben nőtt.” Ez a szenvedély kereszttülkaskul járja művét. Gondoljunk csak olyan mű-részletekre, mint Méhes Zoltán perceptorkodása az érettségire készülő Égető Eszter mellett, olyan briliáns tanulmányra, mint az *Iskola Kakaskúton*, vagy 1945-ös programjára a tanügy rendezéséről. „A tanügyi reform célja: az osztálytalan társadalom megteremtése a most növő nemzedék műveltségében. Testvére tehát a földosztásnak, az ipari kisajátításnak, a szövetkezeti mozgalomnak” — üti meg az alaphangot, mely minden későbbi rokontárggyal foglalkozó írásában visszacseng.

Németh Lászlónak nem egy bírálója szemére hányta, hogy a taníthatóságot érintő nézeteiben „maximalista”, tanterve univerzális tanterv különleges tehetségek számára, s ő alaposan túlbecsüli (vagy a magáéval összetéveszti!) az emberi agy felvevőképességét. Lehet, hogy a gyakorló pedagógia felől nézve ebben sok igazság van. Viszont, ami az egy fejben kidolgozott ideált illeti, a műveltség és tudomány teljes összképét egy „kinagyított” történeti rendszerezésen belül vizsgálni

(*Négy könyvről, Hogyan tanítottam Vásárhelyen a történelmet*) alighanem a jövő oktatás-mintáját jelentik.

„Mindenkinek joga van minden emberi tapasztalathoz, s az én feladatomban nem a szaktudományban van, hanem önmagamban” — írta valamikor Németh, a *Tanú* beköszöntőjében. A leírt iv szélességét és magasságát egyaránt lemérhetjük az elmondottakon. Család, iskola, munkahely, társadalom, az egész nemzet: íme, ezek a kibontakozó szenvedély ráirányulásának lépcsői. De Németh ennél is tovább ment: magasabb és egyetemesebb síkon magát a világot vette célba, s fektette kísérleti asztalára. Így nőtt ki a műhely eredeti kérdésvetetéséből a mintadarab, a modell is, immár a kortársi fejlődésbe kapaszkodó gondolattal és gondolattal.

*

A modell-gondolat első, explicitebb jelentkezését *A Medve utcai polgári* 1943-as, hat pontból álló bevezetőjében találjuk meg: „Európa gépeivel egy emberiségbe, egy civilizációba fűzi lassan a világot. De mit ad az összekötött népeknek megbénított kultúrájuk helyett, ha egy új embereszményt nem tud adni, amelyben az ő elzsidbadt múltjuk, természetük is magára talál.”

Tíz évvel később, a *Szörnyeteg* című dráma tudománytörténész professzor-hőse, Sárkány Béla, az életreményre gyulladt idea-ember, a gondolatot még pontosabbá teszi: „Az újkori civilizáció a technika következményeivel egybefűzte a világot. Ma már nincs nyugati, bizánci, kínai, hindu civilizáció. Csak egy nagy világcivilizáció. A test legalábbis kész. Csak a lélek hiányzik belőle. A nyugati civilizáció sajátos feladatait megoldotta. Arra azonban képtelen már, hogy a kimenetűt befűtve tartsa — olyan meleget adjon, amelynél a hindu, a kínai, a néger úgy tudjon ülni, hogy az ősei ne dideregenek benne. A mai világ legfontosabb műhelyei ... azok, ahol... az új világsszellem készül.”

A Sárkány professzor fejében kigyúlt gondolat további tíz évvel később véglegesen egyértelmű fogalmazást kap. Íme részlet Németh László egyik, tavaly nyáron elhangzott nyilatkozatából: „A mi korunk alapvető jelensége: a Föld minden népét magába foglaló világcivilizáció kialakulása. A feladat politikai, gazdasági része világos: ki kell küszöbölnünk a háborút, mérsékelni kell a túllakottság és éhezés közt a jólét borzalmas potenciál-különbségeit, ami a föld hátán létrejött. De van szellemi része is. A technika felületes arconcsaival egybefűzött népeket új, közös emberi tartalommal is harmóniába kötni. Hogy ez milyen fokon fog megtörténni: ióktól, művészektol is függ: mennyire tudják ezt a tartalmat alkotásokra váltani. Bartókot azért tartottam nagy magyar muzsikusként, de a világműveltség modell-teremtőjének is...”

Az egymás után helyezett szövegek nemcsak a fejlődést, az eszme konkretizálódását mutatják, hanem világossá is teszik az alapgondolatot: a korszerű gondolkodás módszereit hozzá kell igazítani, kölcsönhatatosan, a bontakozó világcivilizációban felmerülő emberség-igényekhez, megteremtve annak szellemi egyetemességét is. Tulajdonképpen azt, ami a görögség számára a mitológia, a középkor számára a kereszténység volt.

*

Azokban a két háború közötti magyar írókban és nemzedéktársakban, akiket Németh László a „bartóki szintézis” képviselőinek tart, elsősorban a hagyomány tűnt fel, megforrósodott korszerűséggel. Egy hangsúly-tolódás azonban a fejlődés elkésetttségét példázta: a nemzetet számukra a parasztság jelentette... Érdemük, hogy ha késve is, a „teremtő leltározást” elvégezték.

Németh László — büszkén vállalva ódiúmaid és korlátait a besorolásnak — hangsúlyozottan értelmiségi. Leveszi ugyan kalapját a paraszt nyár előtt, de minden mocsanását az értelmiségi szemlélet irányítja.

A társadalmi reformer legsajátosabb gondolata az „értelmiségi társadalom“. Ez egy műveltségében összehangolt társadalmat jelöl, melyben nem mindenki értelmiségi, hanem az ember elvégezze foglalkozások emelkednek benne értelmiségi szintre, a termelés mechanizálódása révén és okán. Szépirodalmi munkáinak hősei is értelmiségiek. Mindannyiukra jellemző, hogy a világot, melyben élnek, megbillent világrendnek érzik. Egyértelműen szemben állanak a húszas-harmincas évek társadalmával, melyet Sárkány professzor „túlélő bécsi Burg-nak“ nevez „az öreg propellerkapitány árnyékában“. Az alaképletet a *Bűn* című regényből ismerjük: ennek a kornak rohasztó valóságát becsületes ember egyszerűen nem vállalhatja. A mindnyájukat szurkáló rossz-közérzetet Nagy Imre körvos (Villámfényél) így fogalmazza meg, erkölcsi oldalról: „Itt hamis játék folyik. Becsületes emberre elfogadhatatlanok a játékfeltételek. Ennekem magamnak túl könnyen megy a boldogulás. A körülöttem élők pedig, mint valami sártóba, homlokig csúsztak a nyomorba. A társadalom hamisan keverte a kártyát. Az enyémbe rakott minden ász: a többi sánsz nélkül indul.“ Mert nyilván erről van szó: a többiekéről, a milliokról. Ebből a mocsárgözőkkel terhes világból keresik Németh hősei a „kivonulást“. Mondjuk ki rögtön: az utat nem találták és nem is találhatták meg. Kísérleteztek, próbálkoztak, alulmaradtak, elbuktak. De kudarcukban — egyéni drámáikban — a jövő szálaít sodorták. Még akkor is, ha a visszahúzóadás, így a Cseresnyés Mihályé egy eszményi farmra, csak szép utópia. Lázadásuk egyéni lázadás, útjuk egyéni út. Jószándékuk nem néhány emberre, hanem osztályok hőseies harcára, magára a történelemre méretezett. És Németh látásának nagyságát bizonyítja: ha szíve hőseie volt, értelme nem engedett a csábításnak. Műve az értelmiségi szemlélet roppant szigorú bírálata is. Pór Péter kubikos leplezetlenül „jőtevője“ arcába kiáltja: „...a népet nem lehet megajándékozni. A népe az, amit kivív. Millió Cseresnyés s a legszebb lelki alamizsnáskodás sem pótolhatja azt a pillanatot, amikor a kormon és romon át egy kisémmizett ember a szabadba törí magát, és földicsekszik a felhőknek: elzavartam őket.“ A *Győzelem* című drámában, Sántha Endre önbírálatában megismétlődik a gondolat: „Aki még a maga életében sem tudja elveit diadalra vinni, az mit cselleng szép szavakkal a másoké alatt. A népet csak az védje, aki össze tud vele olvadni... Azt mondom, a nép ne fogadjon el semmit, csak amit kivív.“

Más szálon is nyomozta Németh a problémát. A „népből kinövő“ tanult ember dilemmáinak feltárásán. Ez az *Utolsó kísérlet* című regényciklusának a kerete, Jóó Péter parasztgyerek felserdülése, válságai, útkeresése, az iskolától a házasságig (*Kocsik szeptemberben, Alsóvárosi búcsú, Szerdai fogadónap, Másik mester*). Művét nem fejezte ugyan be, de a negyvenes évek derekán született terv szerint Jóó Péter „utolsó kísérlete“ a parasztság emancipálását és nemzetbe emelését illetően, — teljes bukással végződik.

Míndezeknek a kudarcoknak van egy alapvető oka, és egy sajátos tartalma: Csomorkány és a csomorkányizmus.

Csomorkány az *Égető Eszter* egyik színhelye. Más szóval ez a magyar provincia, az ugar. Egy sajátos, kétarcú emberfajta létrehozója és egy jellegzetes kórforma kitenyészője. Csomorkány „mint olyan“ minden Németh-műnek altalaja, egyik determináns rétege. Persze nem földrajzi helymeghatározás, sőt még csak szűken vett történelmi kategória sem. Csomorkány állapotmegjelölés, annak az ütemkülönbségnek kifejezője, mely Kelet-Európa és a világ közt a múltban fennállott.

Az Égető Eszterről írt regénynek a csomorkányizmus az egyik, kritikailag feltárt rétege. Egyik arca: érdektelenség, tunyaság, álmoság, sznobizmus. Oblomovizmus-változat, de annak a XIX. századbeli lírai bukolkájá nélkül. A másik arc: a betegséget felismerőké, akik kitörni igyekeznek. Hogyan? Nemes Don Quijoteizmusal, bogaraikba kapaszkodva nem életre való jószándékkal. Mindkettő torzulás, felemáság. Eredményei drámák: a család, a lélek katasztrófái.

A regény ötven év történetét öleli föl. Három nagy periódusba ágyazva három nemzedék életét: a Ferenc József-i kort és az első világháborút, a fehér terrort és a Horthy-korszakot, a második világháborút, a népi mozgalmat, felszabadulást és a koalíció első éveit. Az egészen végigszaladó tengely Eszternek a gyerekkortól a nagyanyaságig növekvő élete.

Idézzünk két nyugati sajtóvéleményt: „Égető Eszter a világirodalom pompásan megalkotott nőalakja. Utánozhatatlan asszonyorsora a maga nemes egyszerűségében és csendes nagyságában a görög istenszobrok harmóniájára emlékeztet“ (*Neue Zürcher Zeitung*, 1963). „Az Égető Eszter mutatja legnyomatékosabban (Németh László) tudományos dramaturgiai hangját... A regény valamennyi alakja, az alakok helyzete, a színtér s a benne bemutatott események, de mindenek fölött maga a főhősnő Égető Eszter, mindezek voltaképpen indítékai, ihletői a történelemszemlélet és -magyarázat oly magasfokú művészetének, amelynek alig találni párját a modern irodalomban. Itt valóban olyasvalamit csodálhatunk, aminek az elvesztéséről annyit panaszkodnak: a világot tükröző epikai ábrázolás hatalmas teljesítményét“ (*Süd-deutsche Zeitung*, 1964).

Németh László, akinek mindig volt kedve tünődni az emberi természetben, a megtisztulás erkölcsi vágyától úzelve, Eszterben is tulajdonképpen azt mutatta meg, milyennek kell lennie annak a teljesebb, igazabb és ősbibb női típusnak, aki a mintaemberi életreceptet meg tudja valósítani. Kárhozók közt él, ahol a legjobb jelek is fantomszerűen eltorzulnak, de saját harmóniája megvalósításaként minduntalan újrakölti a boldogság ideiglenes tündérszigeteit. Égető Eszter a Németh László-i tipológiában a „szent“. Mert „a szent, a hős, a szörnyeteg, ez volt a három alak, egyben a három rangfok — paradicsom, purgatórium, pokol —, amellyel a történelem alakjait mértem, s a magam érvényesülési ösztönét irányítottam. A szent, a tökéletes életű, a világ és társadalom törvényeit derülten és győztesen betöltő ember. Első nagy regényem, Az emberi színjáték, éppúgy mint az utolsó, az Égető Eszter, órára szól. A hős: aki küzdelmében bár elbukik, föl tudja mutatni a jót: az Utolsó kísérlet s a legtöbb drámám az övé. A szörnyeteg, akiben megvan a nagyság nyersanyaga, de a minta s a példa nem tud kibontakozni benne: erényei daganatszerűen elfajulnak. A Gyász, az Iszony nőalakjai minden kiválóságukkal efelé torzultak, utolsó drámáim közül az Eklézsia megkövetésben, a II. Józsefben, a Szörnyetegben, a világ által szörnynek látott emberben védtem: előbb a szentet, aztán a hőst.“

Az egész Németh-műben igény-óhajként, alapdallamként jelentkező harmónia-keresés legteljesebben másik, már ifjúkorában elkezdett s csak nemrég befejezett regényében, az *Irgalomban* valósul meg legteljesebben, Kertész Ágnes „irgalmassága“ azonban nemcsak a megértés, megbocsátás humánumának kifejeződése, hanem több is, más is. A társas vállalkozás, a családalapítás „harci-jelszava“. Ugyanis csakis ebben a sejtformában adódik lehetősége az embernek, hogy a munkán és társán keresztül az étellel harmóniába kapcsolja magát, s önmagát megalkotva, megalkossa szabadságát is. Ez a polgárlány elfogadja Halmit, ezt a keserű lázadót, hogy a közös vállalkozásban, részvétellel, megértéssel járva át kapcsolatokat, kialakuljon a boldogságnak nevezhető egyensúlyállapot.

E két regény, melyet a műhely mintadarabjaihoz kell vitathatatlanul számítanunk, már azzal az egyetemes érvényű „szabatossággal“ szól, mely lehetővé teszi, hogy mondandójuk eljusson Musil, Faulkner, Camus olvasóihoz. Műfajléletpileg a XIX. században kialakult nagyepika minden vívmányát gyümölcsözteti, messze-menően felhasználva a XX. századbeli ún. „lélektani regény“ eszközeit is.

Németh László nem tartozik korunk nagy formarombolói, műfaji újítói közé. Nem tört át műfaji korlátokat, nem szabdalta szét a lineáris regényszerkezetet, nem kísérletezett az idővel, az esszéizálásból is talán csak az *Égető Eszterben* és a *Szerdai fogadónapban* merített fölösen. Újító jellegét, úttörő hatását másutt, másban kell látnunk. Elsősorban talán abban az adottságban, amit látásnak nevezhetnénk: szeme ellenállott minden sémás sugalmazásnak. Zsigerekig lemeztelenített hőseit azért nem marja szét ez a kemény, sőt „kegyetlen“ látás, mert egy önmaguknál fontosabb jelentéssel, egy kozmikus eszmével világítja át őket. Ez már átvezet sajátos esztétikájához is. Németh számára tulajdonképpen csak két műfaj létezik: a legenda és a dráma. A legenda a szentség harmóniájának műfaja, de félig-meddig a hősöké is. Tiszta képzetben Németh egyetlen „legendát“ sem irt! Dolgozatunk elején nem véletlenül említettük a lírikust! A világ ellen lázadó, hőseit a világgal megkínzó és a világot mégis elfogadó szemlélete kétségkívül lírai gyökerű, sőt személyesen lírai mélységű is. A másik nagy műfajcsoport a dráma: „Zsákutcában vagyok, körül-fogattam, vívódnom kell.“ És mivel az ember igazi műfaja az, ami alkatából, hübriszéből, sorsából következik, Némethre nyugodtan rámondhatjuk, hogy eredendően drámai alkat.

És ezt nem húsz-egynéhány drámájával bizonyítanám. Sokkal inkább azzal a minden műfajban megnyilvánuló sajátos ráhangoltsággal, mellyel mindenből a drámait hallja ki. „Én körülbelül egyformán kísérleteztem mind a három prózai műfajban, a tanulmányban, drámában, regényben... De ha idegrendszeremnek, ennek a különberzenkedésű állatnak kiadom a parancsot: regényt fogunk írni, egész más-kép hőköl, mintha azt mondom, drámát vagy tanulmányt írunk. A drámára csahol a legjobbkedvűen. Hisz ott az ember a maga mozijában ül: csak ki kell hallgatnia, amit a felidézett alakok beszélnek.“ A drámai torokszorulást a *VII. Gergelyhez* — a pápa levelezésének olvasása váltotta ki; *Husz János* tragédiájának újraképezéséhez egy népi indulatoktól feszülő, a szentségámulásról szóló írás villanyozta át a lelkét; a *Galilei*-téma rögtönzött beszélgetésben, tudománytörténeti reminiscenciaként lobban fel. A Bethlen Kata-tanulmány derekán hirtelen rádöbben, hogy hisz ebben készen is van egy dráma négy felvonása. A *Széchenyi*hez egy teljes könyvben hordja az anyagot; verselmélettel foglalkozva, ilyen kérdésekre, hogy az újkorban miért szorult háttérbe a vers a drámában, s van-e egyáltalán jövője a verses drámának, a *Sámsonnal* és a *Négy prófétával* felel. Ebben a fejben minden drámává alakul, illetve mindenben az ragadja meg, ami dráma.

Németh László életművében a regény és a dráma közt valójában sokkal kisebb a különbség, mint ahogy gondolhatnók. A regényekben egy, a színpadnál eszménydúsabb, lélektanilag részleteiben is megokolt történésfolyamatot teremt, mely térképe annak a vívódásnak, melyet „drámai indulat“-nak nevezhetünk. Ez a vívódás a részleteiben elemzőn kimunkált szálon ér el tetőpontjára, így rögzíti a „robbanás“ részlelményeit is. Maga Németh állapította meg a *Nagy családról*, hogy benne inkább regény-, mint drámai téma rejtőzött: „érzések pusztulásához, csírázásához egy lassú, organikusabb, az élet fejlődését utánozó műfaj kell.“ De regényíró-képzelete is alapvetően a drámai költőre vall: „...engem mindég egy emberi szituáció fog meg: egy építkezés (*Bűn*), egy gyászba beleölt anya (*Gyász*), egy tudós fogadónapja (*Szerdai fogadónap*), egy szálloda konyhája (*Másik mester*). Az a viszony, amelyben

ott emberek egymással vannak. Ezen a viszonyon fog tüzet, és próbál egy ideát átlobbantani." A zárójeles címeket mi iktattuk bele a szövegbe: a művek, melyekre Németh utal, nem drámák. Egytől-egyig regények.

A modell-teremtő műhely-gondolat a drámában jutott legmagasabbra. És véletlen-e, hogy a két csúsz-dráma — két regény?

Első, sőtét izzású, zárt tökéletességű remeklésének, az 1930-ban írt *Gyász*nak nagyságát a megjelenés pillanatában tulajdonképpen csak három ember ismerte fel. Móricz Zsigmond évek múlva is emlegette Kurátor Zsófit; Illyés Gyula pontos rátapintással érzekelte a hősnő klasszikus jellegét és a mű hibátlan szerkezetét; Gaál Gábor elvi szilárdsággal csatázva az ideológussal, a reformerrel, „páratlan“-nak nevezi ezt „a nyomasztó, kínzó, a lelki mechanizmus redőzeteibe ható és bűvő portré“-t, mondván, hogy Németh realizmusa, „bő és átható elemzőkészsége a legjobb mesterségbeli képességekre utal“, s „a lét gyökerei felé gyűrűzik.“

A *Gyász* legmélyebb szövetében — dráma. Az epika nyelvén szól ugyan, de mint már utaltunk rá, egy mű dráma-voltát nem az esemény dönti, el, hanem a jellemek, sőt azokon belül is a vívódás, mely azokat táplálja és alakítja. Kurátor Zsófi a harmincas évek valóságában annak az antik méretű női „archetípus“-nak a képviselője, mely az *Örültekben* (ez volt az *Égető Eszter* eredeti címe), az *Iszonyban*, az *Irgalomban* is feltűnik: egy lélek, nem is akármilyen, küzd a rázúduló szenvedésekkel. A dráma kovásza egyrészt a személyes nyersanyag (kislánya halála), másrészt Szophoklész. A róla írt naplóba (1931. november) ilyen analógiás mondatok kerülnek: „Fájdalmunk nem tud megfelelni önrzetünk követelésének, összetörték akarunk lenni, amikor szívünkben szélcsend van... a gyász fiataloknál, bizonyos időn túl, a büszkeség betegsége.“

A *Gyász* foganástörténetéhez hozzátartozik az előzveggyült, jómódú parasztlány unokanővér rekedt nevetése, mely kimoshatatlanul az író fülében ragadt. Ismerjük a másik remeklés, talán az életmű csúcsa, foganásának pillanatát is: „Egy mozdulatból bomlott ki az egész. Két házastárs ült egymás mellett, nem modelljeim, s az egyik kényelmesen, elégedetten, szinte ejtőzve babrált a másikon, a nemesebbiken... Ebből a pillanatnyi iszonyból, az elképzelésből nőtt ki az *Iszony*.“

Az *Iszony*, ha a hellén alapforma felől vizsgáljuk, a *Gyász* párja. Azt az ó-görög dráma-modellre épített regénytípust képviseli, amely, úgy mond, „ős-helyzeteket“ idéz föl, s az ember végső kérdéseit posztulálja, mint élet és halál, szerelem és szabadság, szabadság és végzet. Az eseményeket az antik elkerülhetetlenség jellemzi. A cselekmény, az alakok sorsának belső logikai vonalán, másképpen ugyan bonyolodhat, de a dolgok másképpen nem történhetnek. Az *Iszony* modern, alkalmazott mitológia. A mitológia tulajdonképpen mesévé dramatizált törvény. Kárász Nelli és Takaró Sanyi úgy állanak egymással szemben, mint Diana és Akteion. Németh ezt a kétségkívül ösztönösen felkapott mitológiai helyzetet dolgozta fel korunk természettudományos szemléletének érvényesítésével. Témáját a biológiai emberben való gondolkodással konkretizálja, sőt egy vitathatóan túlmagyarázott körlelektanij indokoltságot is sejtet a determinánsok közt. Viszont még ezen a ponton is továbbmegy az intenzív teljességtől az extenzív teljesség felé. A dráma szövetébe berajzolt nagy világerők, az emberi bensőt kibontó lélektermő módszer egy realista regény objektivizált társadalmi kötőanyagában jelenik meg, félreérthetetlenül: húszas évek magyar vidéke, válság előtti pangás, agrárproblémák, a paraszti és dzsentri világkép elemei. A mű kivételes nagyságát nyilván nem a történettől nyeri, még csak a megformálás bravúrjaitól sem, hanem attól a hibátlan teljességtől, mellyel egy emberi univerzum minden rétegét újraképezni képes.

„Németh doktort... méltán tartják Európa egyik legelső regényírójának. Hatáskeltően, ingadozás és törés nélkül beszélni egy regény teljes terjedelmében, mindvégig egy másik nemű személyről, ez már magában is figyelemre méltó tett. Amde Németh doktor nagy diadala, hogy sikerült neki egy emberi jellem feltárásában szövetségre léptetnie a regény XIX. században kialakult szakmai ügyességét a XX. század lélektani tudásával, amely megmutatja az embereknek, hogy milyenek is valójában.“ (*The Sunday Herald Tribune*, 1966). Íme egy vélemény, a tucatsnál több nyelvre lefordított, a közeljövőben románul is megjelenő *Iszonyról*.

Az elmondottakból kikövetkeztethető az immár Németh nevével jelölhető modell vázlata is. Mi a művész kötelessége, szuggerálja Németh? Kettő: emlékeztetni, megőrizni, tisztán tartani a szellemi idejutas útját, tehát termékenyen felhasználni a hagyományt. Ugyanakkor követni az időt, feldolgozni az élet új helyzeteit, művekké változtatni a történelem sugallatait. A művészet egyidőben és egyszerre dolgozik a múlt és a jövő felé. Ennek módszere, amit egyszerűsítve szintézisnek nevezhetnénk. Műfaja a realizmus, mely a műfajok ősi jellegében rejlő lehetőségeket váltja át korszerű gondolatokká. A művet nem a divat, hanem a benne ábrázolt emberi állapot érvényessége teszi naggyá. Ezt kell keresni: az emberre jellemzőt, a lélekemelőt, a szívállítóan szépet, a lélek, élet, történelem gondjait. A nagy irodalom mindig az élet teljességének helyreállításáért küzdött és küzd. Azért, amit az emberi élet „jó közérzetének“ nevezünk.

Az immár, igen vázlatosan, de teljességében bejárt Németh László-i műhely még egy kulcsszavát kell ideírunk, mely az író és hősei karakterének legállandóbb s talán legnemesebb vonását jelenti. Ez az igazság. Általánosítva és egyszerűsítve, minden Németh-mű erről szól, minden Németh-hős ezt mondja, védi. Művei az egyéni igazságszeretet tragédiái. Két ezredévet átfogó drámáiban, félévszázadot átfogó regényeiben, az egész emberi műveltséget s tudományt végigpásztázó tanulmányaiban, idézett és teremtett hőseiben, mindig, mindenütt, a teljesebb élet igényével, a szöveg alatt ezt a szót ismétli, mely nemcsak erkölcsükké, hanem életükké is vált. Melyről a Galileik és II. Józsefek, Görgeik és ó-zsidó próféták, Gandhi és Puskin úgy érzik, hogy át nem váltható, el nem cserélhető, mely mint belülről kivilágító szövétnak kötelez, akár az élet árán is. „Én az ember leghatalmasabb, legmélyebben gyökerező közösségi ösztönének, amelyben magát a legteljesebben tudja megtagadni, az igazságszeretetet, az igazság kimondásának ellenállhatatlan kényszerét tartom. Az igazság: a közösség érdeke; hisz ez az a lámpás, amelynek fényénél helyes irányba tud menni... Az igazságban, amely hallatni akarja magát, nagy társadalomtisztító s félelmes emberpusztító erő van.“

Németh László 1919-es május elseji beszédétől kezdve — melyért utóbb ki akarták csapni a nyolcadikos kommunista diákok — az igazságkeresés útját választotta. Tévedett? Igen sokat és sokszor. Bukott? Nagyokat, szinte kiheverhetetleneket. De félelmekedett, mert az ügyet, a közösségét, mindig többnek tartotta a maga személyes sorsánál.